

* * *

Anna WIĘCLEWSKA-BACH, *Das polnische katholische Kirchenlied in oberschle-sischen Gesangbüchern von 1823 bis 1922*, Studio Verlag, Sinzig 1999 (Edition IME: Reihe 1, Schriften; Bd. 2), 304 ss., ISBN 3-89564-064-6

Opublikowana w 1999 r. rozprawa doktorska (Uniwersytet w Kolonii, 1997) A. Więclewskiej-Bach, która wydana została w serii redagowanej przez Institut für Deutsche Musikkultur im Östlichen Europa (IME) w Bonn, stanowi ważny przyczynek do badań dziejów religijnej kultury muzycznej na Śląsku. Jest to właściwie rodzaj

monografii polskojęzycznych śpiewów Kościoła rzymskokatolickiego wykonywanych na Górnym Śląsku w XIX i pierwszej połowie XX w. Autorka przedstawiła tu z jednej strony syntetyczną analizę wydawanych w tym okresie pieśni kościelnych, z drugiej zaś — co nie mniej istotne — uporządkowała i udokumentowała stosunkowo obszerny, liczący prawie 1400 różnych śpiewów, repertuar. To repertuarowe bogactwo w pełni potwierdza, a zarazem ilustruje, jak ważną rolę pełniła pieśń kościelna w rozwoju kultury muzycznej (nie tylko religijnej) na Śląsku w omawianym okresie. Pomimo tego znaczenia, problematyka ta nie została dotąd wyczerpująco przebadana. Poza pracami dokumentującymi wydawnictwa zawierające śpiewy religijne (modlitewniki, śpiewniki, chorały organowe)¹, bardziej szczegółowymi omówieniami niektórych zbiorów² czy wybranego repertuaru³, bądź też opracowaniami dotyczącymi ogólnie polskiej pieśni kościelnej⁴, brak jest całościowego ujęcia wskazanego zagadnienia zarówno od strony pastoralno-liturgicznej, jak również muzykologicznej. Brakuje przede wszystkim próby oceny całego repertuaru w aspekcie jego wartości historycznej, liturgicznej oraz muzycznej⁵, a jeszcze bardziej badań porównawczych w stosunku do ogólnego repertuaru polskiego, niemieckiego, a częściowo także czesko-morawskiego i austriackiego.

Mając na uwadze powyższe spostrzeżenia należy wyrazić radość, iż A. Więclewska-Bach podjęła ten niełatwy temat, częściowo przynajmniej wypełniając istniejącą w tym zakresie lukę.

Recenzowana praca, poprzedzona krótkimi przedmowami prof. K.W. NIEMÖLLERA (redaktor serii) i prof. H. SCHMIDTA (promotor pracy) oraz odautorskim słowem wstępnym, odznacza się przejrzystą i logiczną konstrukcją, opartą na triadycznym układzie: wprowadzenie w główną tematykę — opis źródeł — analiza repertuaru. Każda istotniejsza partia pracy (rozdział I i poszczególne paragrafy rozdziałów II i III) zakończona jest krótkim podsumowaniem.

We wstępie (s. 9–15) jasno zarysowano główne zadania i cele badawcze (*ein möglichst geschlossenes Bild polnischer Kirchenlieder [in Oberschlesien] auf dem damaligen geschichtlichen, sozialen und religiösen Hintergrund* — s. 13), przy-

¹ Por. np. T. OCHOT, *Modlitewniki górnośląskie do 1914 roku*, RTSO 1 (1968), s. 357–408.

² Prace te analizują najczęściej repertuar pieśniowy w aspekcie funkcji i treści, pomijają natomiast kontekst muzyczny; zob. np. A. GLAESER, *W służbie człowiekowi. Teologiczno-pastoralny wymiar modlitewnika „Droga do Nieba”* (Opolska Biblioteka Teologiczna 2), Opole 1994.

³ Np. T. OCHOT, *Msza św. w modlitewnikach górnośląskich do roku 1914*, SSHT 3 (1970), s. 171–204; K. TUREK, *Ludowe zwyczaje, obrzędy i pieśni pogrzebowe na Górnym Śląsku*, Katowice 1993.

⁴ Por. przede wszystkim cytowane w pracy pozycje ks. K. Mrowca, szczególnie zaś jego fundamentalną pracę na temat repertuaru XIX-wiecznego; zob. K. MROWIEC, *Polska pieśń kościelna w opracowaniu kompozytorów XIX wieku*, Lublin 1964.

⁵ Cytowane wyżej prace tylko częściowo uwzględniają te zagadnienia. W większym zakresie problematykę tę porusza: J. CHUDALLA, *Wartości historyczne i liturgiczne chorałów organowych wydawanych w języku polskim na Górnym Śląsku w XIX i początkach XX wieku*, w: R. POŚPIECH, P. TARLINSKI (red.), *Kształcenie muzyków kościelnych na Śląsku*, (Sympozja 23), Opole 1997, s. 179–194.

pominając zarazem w sposób wyczerpujący dotychczasowy stan badań nad obroną problematyką. Precyzyjnie też zostały określone ramy czasowe: 1922–1823, wyznaczone wydaniem pierwszego (J. KOTZOLT) i ostatniego (T. CIEPLIK) spośród omawianych zbiorów zawierających pieśni kościelne.

Pierwszy, historyczny rozdział pracy (*Zur Geschichte*, s. 17–43) stanowi rodzaj wprowadzenia do głównych rozważań. Zarysowano tu skrótowo, w oparciu o wybraną literaturę, sytuację polityczno-społeczną i religijną Górnego Śląska (*Politische und kirchliche Zugehörigkeit Oberschlesiens*, s. 19–28). Szczególną uwagę zwrócono na narodowościowo-wyznaniową strukturę zamieszkującej te tereny ludności (*Nationale und konfessionelle Struktur der Bevölkerung*, s. 28–35), jak również na rozwój górnośląskiego ruchu wydawniczego (*Entwicklung des ober-schlesischen Druckereiwesens*, s. 35–41). W tym ostatnim przypadku skupiono się na publikacjach polskojęzycznych, co ma swoje uzasadnienie w wyborze tematyki pracy. W zwięzłym podsumowaniu rozdziału (s. 42–43) Autorka wskazuje przede wszystkim na powody ożywienia ruchu wydawniczego na Górnym Śląsku w XIX w. oraz na ścisłe powiązania pomiędzy życiem religijnym a kulturalnym. Najistotniejszym jest ostatni punkt podsumowania, w którym słusznie podkreślono, iż *Die polnischen Lieder- und Gebetbücher sollten vor allem zum Glauben führen und die Freude am religiösen Gesang wecken. Dadurch lernte das gläubige Volk Lieder kennen und erwarb sich so eine elementare Musikkultur* (s. 43). Należy tu jednak dodać, iż wszystkie sformułowane wnioski i powiązania, na pewno słuszne, odnoszą się nie tylko do repertuaru polskojęzycznego. Procesy te, jak rozwój pieśni kościelnej w językach narodowych i związane z tym wzmoczenie ruchu wydawniczego, posiadały bardziej ogólny charakter i można je tak samo zaobserwować na obszarach niemieckojęzycznych, co nie zostało w pracy wyraźnie dopowiedziane.

W rozdziale II, o charakterze źródłowym (*Quellen*, s. 45–101), przedstawiono charakterystykę poszczególnych zbiorów, dzieląc je na wydania beznutowe (*Notenlose Gesangbücher*, s. 45–59) oraz zawierające melodie, głównie w formie towarzyszeń organowych, zwanych powszechnie chorałami (*Liederbücher mit Melodien*, s. 59–101). W pierwszym przypadku dokonano jeszcze podziału chronologicznego, wydzielając następujące okresy czasowe: 1823–1849, 1850–1894, 1895–1922. Jako kryterium takiego podziału przyjęto ogólną charakterystykę poszczególnych zbiorów⁶, co jest na pewno słuszne, ale — moim zdaniem — niewystarczające. Osobiście brakuje mi szerszego uwzględnienia przemian w zakresie rozwoju samego gatunku pieśni kościelnej. Wydaje się, że skoncentrowano się zbyt na sprawach polityczno-społecznych (głównie narodowościowych), kosztem pastoralno-liturgicz-

⁶ W tym miejscu można uzupełnić, iż według najnowszych badań wydany w Opolu w 1840 r. *Kancyonał katolicki* [...] został opracowany przez ks. Piotra Hlubka, a nie — jak przypuszczano dotychczas — przez Piotra Hawryłowicza; zob. J. CHUDALLA, *Autorstwo „Kancyonału katolickiego zawierającego modlitwy i pieśni... pracą i nakładem księdza P. H. w W. Sz. Wydany” Przyczynek do historii polskich śpiewników katolickich z I połowy XIX wieku na Śląsku*, w: T. DOLA, R. PIERSKAŁA, *Ut mysterium paschale vivendo exprimat* (Opolska Biblioteka Teologiczna 38), Opole 2000, s. 45–48.

nych (szczególnie przy wyróżnieniu dwóch ostatnich faz). Pominięto na przykład oddziaływanie cecyliiańskiej odnowy muzyki kościelnej, przede wszystkim zaś jej ostatni etap, uwieńczony wydaniem w 1903 r. przez PIUSA X Motu proprio *Inter pastoralis officii sollicitudines*⁷ W związku z powyższym wydaje się, iż wydany przez bytomskich organistów w 1895 r. *Śpiewnik dla ludu katolickiego oraz książka do nabożeństwa* stanowi raczej podsumowanie drugiej fazy, przypadającej na II poł. XIX w. Trzeci okres rozpoczyna natomiast opublikowana po raz pierwszy w 1902 r. *Droga do Nieba (Weg zum Himmel)* ks. L. SKOWRONKA⁸, która — w połączeniu z organowym opracowaniem K. HOPPEGO — w największym stopniu przyczyniła się do ujednoczenia repertuaru pieśniowego na całym Górnym Śląsku. W ostatniej grupie należało ponadto przynajmniej wymienić beznutowe wydanie *Zbioru pieśni kościelnych i nabożnych* T. Cieplika, które wspomniane jest w następnym paragrafie (s. 89, przyp. 248). Można tu też jeszcze dodać, iż charakterystyczną cechą pierwszej wyróżnionej grupy jest miejsce wydania. Znamienne, iż prawie wszystkie zbiory, zarówno beznutowe, jak i z nutami, opublikowane w I poł. XIX stulecia, ukazały się w Opolu, bądź w jego najbliższych okolicach (Prószków, Głogówek).

Omawianie publikacji z nutami autorka rozpoczyna od najczęściej spotykanych opracowań wielogłosowych (przede wszystkim w formie towarzyszeń organowych — tzw. chorałów). Na wyróżnienie zasługuje skondensowany i przejrzysty, a zarazem wyczerpujący, opis poszczególnych zbiorów. Podane są tu wszystkie najistotniejsze informacje: dokładny tytuł (wraz z jego niemieckim tłumaczeniem), miejsce i rok wydania, ogólny układ repertuaru z wyszczególnieniem najważniejszych działów oraz skrótowa charakterystyka sposobu opracowania. Omówiono tu kolejno zbiory następujących autorów: J. KOTZOLTA (1823), G.E. RONGEGO (1830), E.F.W. MUTHWILLA (1847), B. BOGEDAINA J. NACHBARA (1856), T. KIEWICZA (1872), R. KÜGELE (1884), R. GILLARA (1903), T. CIEPLIKA (kolejne tomy ukazywały się przed 1908 r. do 1922 r.) oraz K. HOPPEGO (1920). Listę tę można by jeszcze uzupełnić o anonimowy *Chorał czyli zbiór melodyi do Kancyonału katolickiego ks. A. Janusza używanego na Śląsku i w Galicyi ułożony na cztery głosy do grania na organach i śpiewania* (1873), który został wydany wprawdzie w Lipsku i przeznaczony był głównie dla tzw. Śląska Cieszyńskiego, to jednak znany był również i w innych rejonach Śląska, a ponadto wykorzystywał opracowania harmoniczne m.in. ze zbiorów Muthwilla czy Nachbara⁹

⁷ Ten istotny dla rozwoju muzyki kościelnej dokument autorka wymienia przy okazji charakterystyki chorału T. Cieplika (s. 80), który wyraźnie powołuje się nań, jako jeden z głównych powodów wydania swojego zbioru.

⁸ Należy podkreślić, iż książeczka ta publikowana była od początku w dwóch wersjach: polsko- i niemieckojęzycznej, co wyraźnie wskazuje na bardziej duszpasterskie, niż narodowościowe powody jej wydania; zob. np. P.P. TARLINSKI, „Weg zum Himmel”/„Droga do nieba” *Anmerkungen zum Gebet- und Gesangbuch von Ludwig Skowronek*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau” 38/39 (1997/1998), s. 523–541.

⁹ Zob. E. POLOCZEK, *Polskie śpiewniki katolickie na Śląsku Cieszyńskim w latach 1857–1925*, Lublin 1987, (mps w BKUL) s. 302.

Powyższą charakterystykę uzupełniają śpiewniki z jednogłosowym zapisem melodii, do których należą: *Gwiazdka Betlejemska* — wybór pieśni i modlitw na Boże Narodzenie z *Drogi do Nieba* (1909) oraz kolejne zbiory T. Cieplika (*Śpiewnik katolicki [...] ułożony specjalnie dla górnośląskich stosunków* i *Dodatek do Śpiewnika katolickiego*) — stanowiące wybór pieśni z omówionych wcześniej chorałów.

W podsumowaniu paragrafu (s. 98–101) autorka — analogicznie, jak w przypadku wydań beznutowych — wyróżnia trzy fazy rozwoju omówionych publikacji, przyjmując jako kryterium datę wydania: 1823–1847, 1856–1884 i 1903–1922. W tym ostatnim okresie podkreśla szczególnie wartości chorałów Cieplika w procesie rozwoju i ujednoczenia polskiej pieśni kościelnej na Górnym Śląsku. Wniosek ten należy jednakże uzupełnić stwierdzeniem, iż w codziennej praktyce większym „zasięgiem” i popularnością cieszyły się zbiory Gillara, a przede wszystkim Hoppego¹⁰. Powody tego były zapewne różne, wynikające nie tylko bezpośrednio z ich wartości muzycznych i liturgicznej przydatności, ale też z celów praktycznych (np. wszystkie pieśni w jednym tomie, stosunkowo proste harmonizacje, dające się ponadto łatwo zaadaptować na orkiestry dęte itp.). Ponadto chorał Hoppego oparty był na modlitewniku *Droga do Nieba*, który od momentu wydania stosunkowo szybko rozprzestrzenił się na terenie całego Górnego Śląska, stając się najbardziej popularnym modlitewnikiem, a zarazem śpiewnikiem, dla tamtejszej ludności, i to zarówno polsko-, jak i niemieckojęzycznej. W tym miejscu warto też dodać, iż chorały Gillara oraz Hoppego ukazały się również w wersjach niemieckojęzycznych¹¹, co pozwala widzieć szerzej zasługi tych autorów w zakresie pielęgnowania pieśni kościelnych, nie tylko polskojęzycznych.

Ostatni, analityczny rozdział omawianej pracy stanowi jej najobszerniejszą część (*Liedrepertoire*, s. 103–210). Autorka dokonuje tu szczegółowej analizy pieśni (w sumie 1647 melodii do 1375 tekstów) w odniesieniu do ich warstwy słownej (*Liedtexte*, s. 103–138) i muzycznej (*Liedmelodien*, s. 139–195).

Rozważania nad tekstami pieśni zostały uporządkowane według treści, czyli kolejnych okresów roku liturgicznego (*Adventslieder*, *Weihnachtslieder*, *Fastenlieder*, *Osterlieder*, *Christi-Himmelfahrtslieder*, *Pfingstlieder*) oraz przypadających w nim świąt i uroczystości (*Dreifaltigkeitslieder*, *Fronleichnams- und Sakramentslieder*, *Herz-Jesu-Lieder*, *Marienlieder*, *Heiligenlieder*), jak również z uwzględnieniem ich różnorodnych funkcji (*Lieder zu verschiedenen Anlässen*, *Begräbnislieder*, *Meßlieder*, *Andere Lieder für den Meßgebrauch*). Całość dopełniają nieszpory i różnego rodzaju nabożeństwa, np. litanie, godzinki, koronki itp. (*Gebets- und Andachtsgesänge*). W poszczególnych paragrafach autorka prezentuje krótką charakterystykę poszczególnych grup pieśniowych, wskazując zarazem tytuły najczęściej występu-

¹⁰ Dodajmy, iż przez niektórych śląskich organistów używane są częściowo do dnia dzisiejszego.

¹¹ Nie są to wydania analogiczne, stanowiące dosłowne tłumaczenia jednej z wersji, ale odrębne zbiory, zawierające podstawowy repertuar pieśni religijnych wykonywanych w tym okresie na Górnym Śląsku w obydwu, wykorzystywanych w duszpasterstwie, językach.

jące w poszczególnych zbiorach. W niektórych przypadkach podjęto także próbę określenia specyfiki danego repertuaru w aspekcie rozwoju polskiej pieśni kościelnej (np. pieśni na Boże Narodzenie, pasyjne, maryjne i do świętych — w tym ostatnim przypadku w największym stopniu uwzględniono kontekst śląski). W podsumowaniu paragrafu (s. 136–138) zamieszczono przejrzysty wykaz ilościowy pieśni w ramach poszczególnych grup, dzieląc je dodatkowo na polsko- i łacińskojęzyczne.

Powyższy podział, zasadniczo przejrzysty i logiczny, wynika w znacznej mierze z układu omawianych zbiorów, domaga się jednak drobnej korekty. Przyjmując jako nadrzędne kryterium liturgicznej funkcji pieśni, należało najpierw omówić śpiewy mszalne, które też zresztą najczęściej rozpoczynają poszczególne śpiewniki (część pieśniową) i chorały, łącząc ponadto pieśni mszalne i inne śpiewy mszalne w jeden paragraf. Natomiast w pieśniach eucharystycznych zabrakło wyraźnego określenia i wyjaśnienia ich dalszego — występującego w źródłach — podziału na pieśni do Najświętszego Sakramentu (także na Boże Ciało i podczas 40-godzinnej nabożeństwa), na błogosławieństwo i na komunię. Wreszcie ostatni paragraf lepiej było rozpocząć od niesporów — stanowiących istotną część Liturgii Godzin, a dopiero później omówić litanie i inne nabożeństwa.

Najbardziej interesującą od strony muzykologicznej część pracy stanowią niewątpliwie analizy melodii poszczególnych pieśni. Autorka omawia poszczególne, wyróżnione wcześniej grupy repertuaru, według następujących punktów: budowa formalna, metrytmika, melodyka, tonalność. Wywody analityczne ilustrowane są bogato przykładami muzycznymi (w sumie 146 różnych melodii), które umieszczono w końcowej części pracy (s. 215–246). W podsumowaniu tego paragrafu (s. 191–195) wnioski sformułowane zostały według kolejnych punktów analizy muzycznej. Wyszczególniono tu najczęściej pojawiające się struktury formalne (głównie forma symetryczna typu A–B), metrytmiczne (przewaga metrum 4/4), melodyczne (płynny rozwój melodyki w ambitusie do oktawy) oraz tonalne (przewaga tonacji durowych). Ciekawe obserwacje wynikają też z połączenia powyższych wniosków z określonymi grupami repertuaru pieśniowego (np. rytmika taneczna w pieśniach bożonarodzeniowych, charakterystyczne także dla tej grupy, a częściowo również dla pieśni maryjnych, wpływy ludowe, łączenie tonacji molowych z pieśniami pasyjnymi i pogrzebowymi itp.), a także ich odniesienia do ogólnych cech typowych dla polskiej pieśni kościelnej. W tym miejscu można dodać, iż źródła niektórych przynajmniej wskazanych odrębności (np. przewaga form symetrycznych i metrum parzystego, przedtakt) należy szukać w specyfice religijnych pieśni niemieckojęzycznych, których polskie tłumaczenia — jak można sądzić w oparciu o wrywkowo prowadzone dotąd badania — stanowiły znaczącą część omawianych zbiorów. Problem ten wymaga jednakże dalszych, szczegółowych i bardziej intensywnych badań, dla których omawiana praca może stanowić cenną pomoc.

Ciekawe analizy porównawcze i wynikające z nich spostrzeżenia znajdujemy także w ostatnim paragrafie pracy A. Więclewskiej-Bach (*Wandlungen der Lieder*, s. 195–210), w którym przedstawiono żywotność i rozwój badanego repertuaru, szcze-

gólnie zaś jego wariabilność i związane z tym przemiany w zakresie ukształtowania linii melodyczno-rytmicznej, a nawet tonalności czy struktury formalnej. Podobnie, jak w poprzednim paragrafie, analityczne wywody ilustrowane są przykładami nutowymi, które tym razem wplecione zostały w tekst (21 przykładów), całość zaś kończy zwięzłe podsumowanie (s. 209–210).

W skondensowanym zakończeniu jeszcze raz przypomniano najważniejsze, sformułowane już w większości w trakcie pracy, wnioski. W nieco innym, bardziej właściwym aspekcie, przedstawiono tu powody wydawania omawianych zbiorów, ich przeznaczenie, a także funkcjonowanie i najczęściej liturgiczne przeznaczenie publikowanych pieśni. Wskazano na takie cechy, jak: ożywienie śpiewu ludowego w liturgii, troskę o poziom śpiewu w kościołach górnośląskich i dostosowanie go do wymagań odnowy liturgicznej, specyfikę pobożności ludu górnośląskiego czy wzrost poczucia świadomości narodowej. Wydaje się, iż we wcześniejszych partiach pracy (szczególnie rozdział I) autorka formułowała wnioski najczęściej w oparciu o wykorzystywaną literaturę, teraz zaś punkt wyjścia stanowiły dla niej przeprowadzone analizy na konkretnym materiale źródłowym. W sumie zabrakło tu jeszcze między innymi odniesienia do dwujęzycznego duszpasterstwa, które w rozwoju ruchu wydawniczego znalazło przecież wyraźne odzwierciedlenie (np. wspomniane śpiewniki i chorały dwujęzyczne). Można też ponadto zwrócić uwagę na racje czysto praktyczne, a nawet ekonomiczne. Te pierwsze obrazuje przykładowo fakt, iż większość spośród omawianych zbiorów była dziełem wydawców i organistów niemieckojęzycznych (szczególnie w XIX w.), bądź też dwujęzycznych (np. Gillar, Cieplik, Hoppe). W związku z rozwojem polskojęzycznych pieśni kościelnych organiści ci (szczególnie nie znający języka polskiego) potrzebowali materiałów muzycznych w zakresie tego repertuaru. Autorka dostrzegła wprawdzie ten problem, ale jedynie przy okazji omawiania zbioru Kotzolta (s. 60), nie wyciągając z tego faktu dalszych wniosków. Racje ekonomiczne natomiast widać dość wyraźnie na tle całej działalności organizacyjno-wydawniczej Cieplika, który bardzo szybko, a zarazem mądrze, reagował na wszelkiego rodzaju zapotrzebowanie muzyczne (np. w zakresie szkolnictwa, instrumentów czy różnych wydawnictw)¹².

W końcowej części zakończenia Autorka wskazuje na konieczność prowadzenia dalszych badań nad tym bogatym i interesującym materiałem, co jest postulatem jak najbardziej słusznym i godnym poparcia. Należy tu jeszcze raz wskazać na potrzebę badań komparatystycznych w odniesieniu do sąsiednich ośrodków rozwoju pieśni kościelnej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na pieśni dwu- i wielojęzyczne. Interesujące wyniki może ponadto przynieść porównanie śląskiego repertuaru pieśni katolickich i ewangelickich, które zapewne również wzajemnie na siebie oddziaływały.

Wracając do recenzowanej publikacji należy jeszcze uzupełnić, iż w końcowej jej części zamieszczono indeks dwujęzycznych nazw występujących w pracy miej-

¹² Zob. np. R. POŚPIECH, *Znaczenie Konserwatorium Muzycznego Tomasza Cieplika dla rozwoju muzyki kościelnej na Górnym Śląsku*, w: R. POŚPIECH, P. TARLINSKI (red.), *dz. cyt.*, s. 167–178.

scowości oraz wykaz źródeł i wykorzystanej literatury. Trochę szkoda, iż nie sporządzono tu jeszcze indeksu nazwisk, który w tego typu publikacjach dokumentacyjno-źródłowych powinien się jednak znaleźć. Dużą wartość badawczą posiada alfabetyczny wykaz wszystkich incipitów pieśniowych (1375 pozycji) z zaznaczeniem ich występowania we wszystkich omówionych zbiorach nutowych (*Verzeichnis der Lieder und Gesänge*, s. 261–298). Całość dopełnia kilkustronicowe streszczenie w języku polskim. Należy także wyróżnić niezwykle staranną stronę graficzną pracy, przejrzysty układ stron, fachową redakcję techniczną oraz porządną korektę.

W sumie recenzowana praca A. Więclewskiej-Bach zasługuje na uznanie już za podjęcie samego tematu, przede wszystkim zaś za jego wyczerpujące opracowanie. Bez wątpienia stanowi ona ważny przyczynek do badań religijnej kultury muzycznej na Śląsku i należy wyrazić nadzieję, iż będą one przez Autorkę kontynuowane.

Remigiusz Pośpiech

* * *